

Overwintering van Bruine Kiekendieven *Circus aeruginosus* in de IJsseldelta tussen 1925 en 2007

Gerard Ouweneel, Jan Nap¹ & Rob G. Bijlsma

Een eerder in 'De Takkeling' verschenen artikel over een halve eeuw overwinterende Bruine Kiekendieven in de noordelijke Delta bracht lezers ertoe oude dagboeken op te slaan. Jan Nap (JN) nam de dagboeken door van C.G.B. ten Kate, een geboren en getogen Kampenaar en kenner van de vogels van de IJsseldelta. Voorts raadpleegde JN voor hetzelfde gebied de maandverslagen van Staatsbosbeheer. In die verslagen is opgenomen het archief van opzichter J.A.F. Koridon, met aantekeningen uit het tijdvak 1960-71. Tot slot lichtte JN uit eigen dagboeken de winterwaarnemingen uit de IJsseldelta en de beide Flevolandten tussen 1967 en heden. Al bij al een *mer à boire* aan informatie, steeds over de periode november tot en met februari.

Met dit stuk willen we de overwintering van Bruine Kiekendieven in de IJsseldelta reconstrueren voor de afgelopen eeuw, een eeuw waarin landschap en klimaat drastisch zijn veranderd.

De bronnen

Ten Kate overleed in 1973. Hij was veldman en documentalist, onontbeerlijke eigenschappen voor vogelaars. Op drie jaar na woonde Ten Kate zijn hele leven in Kampen, zodat hij de IJsseldelta grondig kende (ten Kate 1930, 1936). Tientallen jaren verkeerde hij in het hart van de actieve lokale vogelaarssamenleving. Trouwens, doordat hij ruim 40 jaar lang redactiesecretaris was van het huidige Limosa, had hij ook een positie in het centrum van de Nederlandse ornithologische gemeenschap (Voous 1995). Dat hij betrokken was bij het concipiëren van *De Nederlandsche Vogels*, en tevens de eindredactie voerde over dit monumentale werk, hoeft dus geen verbazing te wekken (Eykman *et al.* 1937-49).

Zijn notities over Bruine Kiekendieven in de IJsseldelta omvatten een tijdvak van 35 jaar. De periode vangt aan op een tijdstip dat de IJssel nog uitkwam in de Zuiderzee. Ongetwijfeld boden in 1925 kust en achterland de Bruine Kiekendieven het jaar rond een aantrekkelijk leefgebied (Foto 1). In zijn eigen woorden: "Zelf houd ik mij sedert meer dan 15 jaar bezig met de bestudeering van de avifauna van het Kampereiland en aangrenzende gebieden, eenerzijds tot ongeveer Elburg, anderzijds tot Genemuiden, van welke kuststrook ik de beschikking heb over een zeer groot aantal gegevens, afkomstig van mij zelf en den bewaker van het Kampereiland, die ook buiten den broedtijd als visscher en jager geregeld aan de kust vertoeft." Hij spreekt hier dus deels nog over de tijd dat de Zuiderzee als zodanig bestond (ten Kate 1936). Tussen 1925 en 1960 voltrokken zich echter rond de IJsseldelta milieuschokken van een dusdanige omvang dat wij ons kunnen voorstellen dat deze

¹ Overleden op 2 juli 2009. Een ruwe versie van dit artikel lag toen in concept klaar.

invloed hadden op de presentie van Bruine Kiekendieven. Dat was in de eerste plaats de afsluiting van de Zuiderzee in 1932, met als gevolg de verzoeting van het milieu (de Beaufort 1932). Daarna bood vanaf 1942 de droogvallende Noordoostpolder (NOP) tijdelijk een uitstekend biotoop voor Bruine Kiekendieven. Als gevolg van de oorlogsjaren kwam de ontginning traag op gang, met als consequentie dat in de NOP lange tijd overvloedig geschikt habitat voor Bruine Kiekendieven voorhanden bleef. Met enerzijds een aanzuigend effect en aan de andere kant een uitstraling, zeker toen het geschikte habitat in de NOP ging krimpen, was een wisselwerking met de rond de NOP gelegen terreinen aannemelijk. Rond 1950 werden de Bruine Kiekendieven trouwens nog hevig vervolgd.

In 1957 viel Oostelijk Flevoland droog, in 1968 gevolgd door Zuidelijk Flevoland. Een herhaling van het NOP-effect trad op, zij het dat het aantal kiekendieven in en buiten Nederland door pesticidengebruik zodanig was afgenomen, dat het populatiereservoir waaruit de soort kon putten om beide polders als broedhabitat en als winterkwartier te koloniseren, aanzienlijk geringer van omvang was.

Bij het kwantificeren van de waarnemingen hebben we enkele aannames gedaan. Zo waren de meldingen van Ten Kate niet altijd exact: indien gemeld als 'eenige', 'een paar' of 'enkele' is telkens 2 exemplaren aangehouden. Maar 'een enkele' is één. Bij de vermelding van 'minstens' of 'minimaal' is het opgegeven aantal gebruikt: minstens 2 is dus 2. Moeilijker lag dat bij 'veel' of 'genoeg' (beide 1x gebruikt): gezien de context hebben we dit aangehouden als resp. 7 en 2 exemplaren. De waarnemingen van Koridon en JN zijn exact, zij het in het eerste geval soms gepubliceerd als maandtotalen (en dus waarschijnlijk dubbeltellingen bevattend).

Alleen de dagen waarop Ten Kate en JN kiekendieven waarnamen, stonden ter beschikking. Een excursiegemiddelde voor opeenvolgende jaren zat er dus niet in (daarvoor zijn namelijk de zogenaamde nul-waarnemingen van belang, of wel de excursies waarop geen kiekendief werd gezien).

Dagboeken C.G.B. ten Kate

1925-1932 (Zuiderzee)

De serie waarnemingen start met 7 december 1925, op welke datum minstens 7 exemplaren rondvlogen boven de biezenvelden bij de Krib Ramspol. Op 27 december 1925 volgt de vermelding dat er bij de Nateers, een tegenover Kampen liggende uiterwaard, vaak Bruine Kiekendieven zijn te zien. Op november 1927 vlogen 6 exemplaren verspreid boven het biezenveld bij Ramspol en op 5 december 1927 telde Ten Kate daar 4 vogels tegelijk; op 2 februari waren er 3. Bij die gelegenheid overhandigde 'de biezenbaas', een functionaris van de gemeente Kampen, een ring welke Ten Kate op 11 augustus 1927 had aangelegd bij een nestjonge Bruine Kiekendief (laat in het seizoen voor een nestjong!). De bewuste opzichter had de vogel in december 1927 dood gevonden. De conclusie van Ten Kate: 'weer een bewijs dat de kiekendieven op hun geboortegrond overwinteren'.

Zo gaat het door. Op 19 januari 1929 ontvangt Ten Kate een exemplaar dat door K. Boele, een sigarenfabrikant in Kampen, was geschoten. Een paar weken later,

op 5 februari, meldde G. Visscher, die de functie beroepsjager en vogelwachter combineerde, een paar Bruine Kiekendieven te hebben gezien. Dezelfde Visscher stelde op 21 december 1929 vast dat er 'genoeg' Bruine Kiekendieven zijn, vooral bij de Ramspol. Daar telde Ten Kate op 9 november 1931 er 6 tegelijk.

1932-69 (na afsluiting Zuiderzee)

De dagboeknotities verder nalopend, lijkt het erop dat het beeld na 1932 verandert. Op één uitzondering na is het gedaan met waarnemingen van méér dan 5 exemplaren tegelijk. Pas voor 2 november 1947 valt weer te lezen: 'boven Ramspol vrij veel Bruine Kiekendieven, eenmaal zien we 6 à 7 vogels tegelijk'. Uit de winter van 1944/45 ontbreken gegevens, hetgeen te maken zal hebben met de verordening van de bezetter dat de IJsselmeerkust 'Sperrgebiet' was, waar men zonder vergunning niet in kwam.

Onder de aantekeningen zitten opmerkelijke waarnemingen. Op 9 januari 1935 bijvoorbeeld de notitie: 'De Melm: Binnendijks jaagt een Bruine Kiekendief; aan de overzijde jaagt ook een exemplaar. 's Avonds brengt Dirk V. een Bruine Kiekendief, die door zijn vader is gegrepen. Het dier zat vanmorgen een koet te verscheuren en kwam geleidelijk met vleugel en staart in het water. Toen V. later weer langskwam kon de kiekendief niet meer weggkomen, doordat bij de strenge kou ijs aan de vleugels en staart was gekomen. Ik zal het voorwerp prepareren'. (Volgens het KNMI was de minimumtemperatuur op die dag, De Bilt, -2.6°C, de maximumtemperatuur -1.5°C; geen strenge kou dus, maar wel de hele dag door vriezend; www.knmi.nl.) Op 15 januari 1940 ontvangt Ten Kate 'een stervende Bruine Kiekendief, die aangetroffen was hangend in het riet aan de IJssel.' En op 28 januari 1942 'wordt een Bruine Kiekendief gebracht, die een visser nog levend aantrof op de IJssel boven de stad, terwijl hij werd aangevreten door een grote roofvogel...'. Bedenk bij die laatste waarneming dat de minimumtemperatuur op de dag ervoor, 27 januari, -24.8°C was (een kouderecord in de 20ste eeuw), terwijl dat op 28 januari nog altijd -12.6°C was (www.knmi.nl).

Uit het tijdvak na 1950 zijn er slechts zeven notities over Bruine Kiekendieven, op eentje na alle betrekking hebbend op 1 exemplaar. Alleen voor 28 december 1961 noteerde Ten Kate 3 exemplaren in de Stikkenpolder.

Maandverslagen J.A.F. Koridon 1960-70 (en waarnemingen tot en met 1981)

Met G. Smallenbroek was Koridon tenminste vijf dagen in de week intensief aanwezig in het Zwarte Meer, rayon west. Koridons trefkans was dus groter dan die van Ten Kate, die immers alleen in zijn vrije tijd naar vogels kon kijken. De notities vangen aan op 1 januari 1960. In die maand noteerde hij in totaal 53 Bruine Kiekendieven, met als hoogste aantal 5 vogels op één dag. De volgende maand kwam hij uit op 48 stuks, met weer een maximaal dagtotaal van 5 vogels.

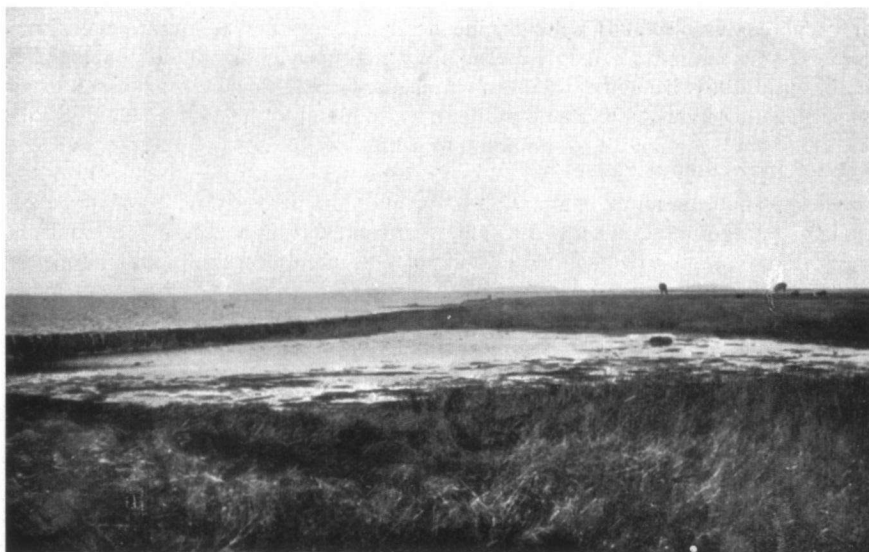

Foto 1. Kust bezuiden de 'Ketel' bij Kampen, vermoedelijk in de vroege jaren dertig vóór de inpoldering van de Zuiderzee (C.J. Boele Jr. *in ten Kate* 1936, Fig. 1 op Plaat II). *Coastal vista south of Kampen, probably early 1930s before the Zuiderzee was embanked.*

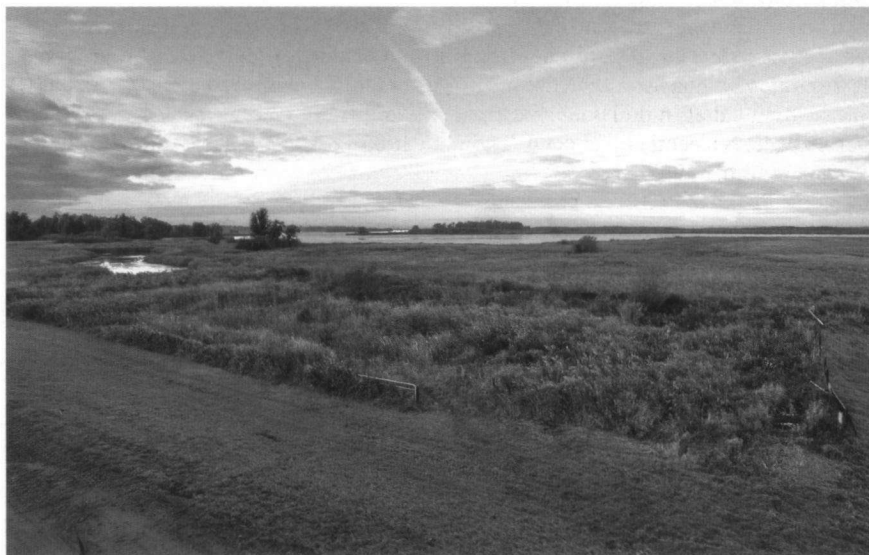

Foto 2. Uitzicht over de huidige IJsseldelta ter hoogte van Genemuiden, 18 oktober 2009 (Frank de Roder). *View of present-day IJsseldelta opposite Genemuiden, 18 October 2009.*

In de winter van 1960/61 schommelde het hoogste dagaantal tussen 5 stuks in december en 2 in februari 1961, de daaropvolgende winter van 2 tot 7 exemplaren in december 1961. De winter van 1962/63 staat te boek als één van de langstdurende en sneeuwrijkste van de 20e eeuw. Het maandverslag over januari 1963 ontbreekt. In de vierde week van november 1962 had Koridon nog een dag met 4 exemplaren, in december eentje met 3. Dat aantal nam Koridon op 13 februari 1963 wederom waar. Op die datum winterde het al tweeënhalve maand. Na de winter van 1962/63 verandert het beeld opmerkelijk. In plaats van alleen maandelijks het hoogste dagaantal te vermelden, ging Koridon ertoe over alle waarnemingen te noteren, een aanwijzing dat de soort schaarser werd. Na in november 1963 nog eenmaal op een dagtotaal van 4 vogels te komen, en eentje met 3 in december, gingen vanaf januari 1964 de waarnemingen terug naar een niveau van 1 à 2 exemplaren op enkele data per maand. In december 1966 schrijft Koridon: 'De Bruine Kiekendief werd gedurende de maand december slechts viermaal in rayon-west waargenomen. Het betreft hier een soort welke eertijds als broedvogels en als wintergast talrijk tot zeer talrijk aan de kust van Kamperland werd opgemerkt. De sterke vermindering van het aantal is mijns inziens op de eerste plaats te wijten aan het gebruik van zware gifsoorten in de landbouw, de jacht etc. In dit geval zou bijvoorbeeld Staatsbosbeheer een voorbeeld kunnen zijn door iedere vorm van gifgebruik achterwege te laten'. Na 1966 zou het in de IJsseldelta nog magerder worden met winterwaarnemingen, met geregeld maanden zonder een enkele vogel, vooral in januari en februari.

Dagboeken Jan Nap 1967-2007

Jan Nap woonde vanaf 1969 in Kampen, maar vóór die tijd al was hij actief in de ruime omgeving ervan. Van 1967 tot en met 2007 zag hij slechts vier maal 1 Bruine Kiekendief in de IJsseldelta, namelijk drie novembervogels (Zwarte Meer en Oosterpolder) en eentje in februari (2 februari 1985 Grote Buitenlanden, Genemuiden) (Figuur 1). Vanaf 1967 noteerde JN bovendien 20 winterwaarnemingen in Oostelijk en Zuidelijk Flevoland (eerst vooral rond de Knardijk inclusief Harderbroek, later meer rond de Oostvaardersplassen), waarbij op drie data 2 exemplaren.

Discussie

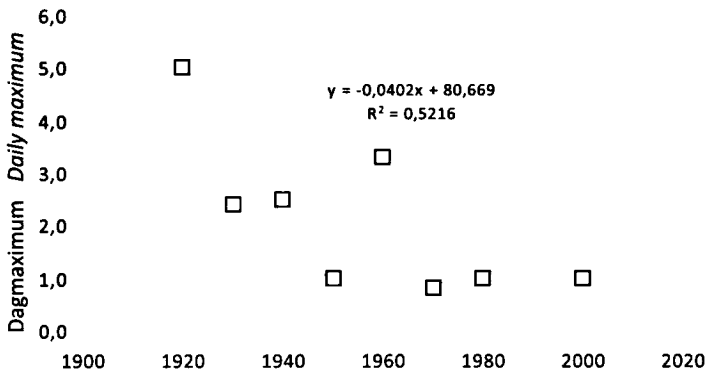
Interpretatie van de gegevens

De interpretatie van deze drie waarnemingsseries is niet eenvoudig. Het belangrijkste struikelblok zit hem in het feit dat we niet weten hoe vaak de heren in het veld kwamen. Hierdoor ontbreekt een ijking, en is een vergelijking van de drie datasets moeilijk. Bovendien is nu ook lastig in te schatten hoe het zit met de relatieve betekenis van de IJsseldelta als overwinteringsgebied in de tijd. De schaarste aan Bruine Kiekendieven vanaf de vroege jaren tachtig lijkt reëel, maar is dat ook het geval voor de jaren vijftig? Of kwam Ten Kate toen minder vaak in het veld? Dat laatste lijkt een gewettigde veronderstelling, omdat de activiteiten van Koridon in de jaren zestig onmiddellijk in een opleving van de waarnemingen resulteerde. Geldt dat ook voor de waarnemingen

van Koridon zelf, als er in de jaren zeventig geen maandverslagen meer worden gemaakt en waarnemingen hapsnap de revue passeren. Ging Koridon minder vaak het veld in, of met andere bedoelingen? Vanaf 1969 was hij immers belast met de ornithologische opleiding van veldpersoneel van Staatsbosheer. Echter, Frank & Nap (2003) laten er geen misverstand over bestaan dat Koridon deze taak niet opvatte als een bureaubaanje; integendeel, hij kwam zelden op kantoor en bleef veldwerk als belangrijkste bezigheid zien. Van Jan Nap weten we voldoende om er zeker van te zijn dat hij veelvuldig in de IJsseldelta kwam, ook 's winters (Nap 2009). Hij noteerde alle 's winters waargenomen Bruine Kiekendieven, zoals ook blijkt uit zijn waarnemingen in de beide Flevolanden.²

IJsseldelta als overwinteringsgebied in de tijd

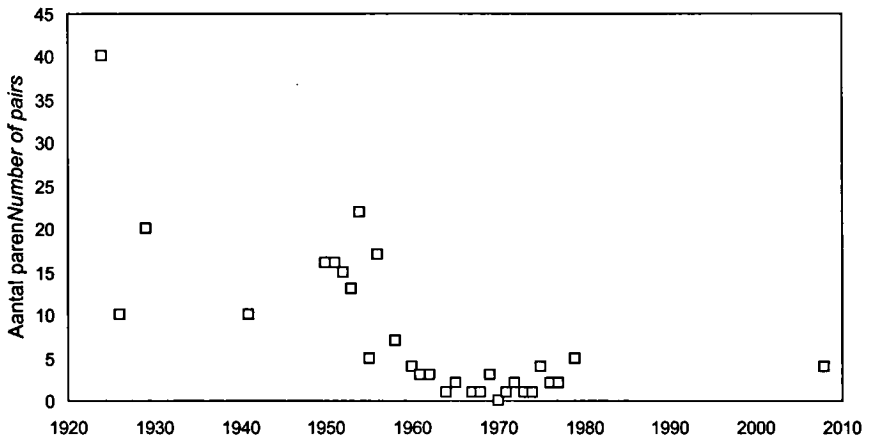
Het lijkt geen twijfel dat de IJsseldelta in de afgelopen 80 jaar een overwinteringsgebied van enig belang voor Bruine Kiekendieven heeft gevormd. Vanwege de relatieve ongewisheid van het materiaal hebben we de gegevens gegroepeerd naar decade (10-jaars perioden, waarvan alleen de eerste en laatste minder dan 10 jaren bevatten). Vervolgens hebben we de jaarmaxima genomen, en die gemiddeld voor het betreffende decennium (Figuur 1).

Figuur 1. Het gemiddelde dagmaximum per decade van overwinterende Bruine Kiekendieven in de IJsseldelta in 1925-2007. Let wel: de waarnemingen zijn niet gewogen naar waarneemintensiteit (die onbekend is), noch gecorrigeerd voor dubbelstellingen. *Mean daily maximum per decade of wintering Marsh Harriers in the IJsseldelta in 1925-2007. Notice: numbers are not corrected for number of field days (which are not known), nor for double counts.*

² Omdat het verder niet aan de orde komt in dit verhaal, hier toch nog iets over de geslachtsverhouding van de overwinterende Bruine Kiekendieven. C.G.B. ten Kate vermeldde in zijn aantekeningen geen enkele vogel in vrouwkleed, daarentegen drie maal een mannetje (2 op 3 december 1939, 1 op 9 december 1945). Op grond daarvan gaan we ervan uit dat de niet-gesekste vogels in vrouwkleed zijn geweest (N=135). Daarmee zou het mannetjespercentage op 2.2% uitkomen, iets minder dan de 6.3% volwassen mannen onder 618 overdag waargenomen Bruine Kiekendieven in Zeeland (Castelijns & Castelijns 2008). Jan Nap noemt drie mannen en 7 vogels in vrouwkleed onder een totaal van 29 winterwaarnemingen in de IJsselmonding en de beide Flevolanden (1967-2007); alle vrouwkleed-vogels stammen uit de latere jaren, waarschijnlijk een aanwijzing dat Jan erop was gewezen (en serieus had genomen) dat seksebepaling wezenlijke informatie toevoegt aan een waarneming (namelijk: over sekse-afhankelijke overwinteringsstrategieën). Als we zijn ongesekste vogels allemaal als in vrouwkleed betitelen, zou het percentage mannen voor zijn waarneemreeks op 10.3% uitkomen.

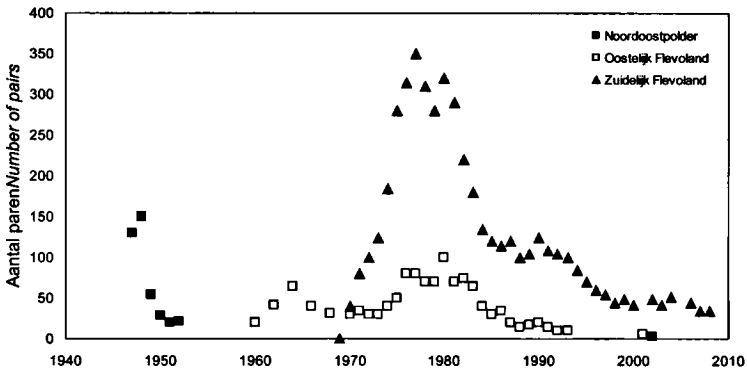
De trendlijn suggereert een afnemend aantal overwinteraars in de loop van de tijd, iets wat getuige is van de zeer weinige waarnemingen van JN vanaf de jaren zeventig zonneklaar is. Maar kennelijk zette die afname al eerder in dan de jaren zeventig. Opmerkelijk is het dal in de jaren vijftig, en de forse opleving in de jaren zestig. Dat verschil is zo groot, dat het welhaast geen methodologische achtergrond kan hebben (ten Kate versus Koridon). Een verband met de populatieomvang lijkt evenmin aan de orde, tenzij het een omgekeerd verband is (hoe groter de populatie, hoe minder overwinteraars; dat is erg onwaarschijnlijk, ook gezien de bevindingen in Zeeuws-Vlaanderen waar het aantal overwinteraars positief correleert met populatiegrootte; Castelijns & Castelijns 2008). Een dal in de jaren vijftig zou kunnen samenhangen met het toenemende gebruik van bestrijdingsmiddelen in de landbouw, maar dan zouden de aantallen in de jaren zestig nóg lager moeten zijn geweest (Rooth & Mörzer Bruijns 1964, Bijlsma 1993). De Nederlandse populatie kelderde immers in deze periode, om zich pas vanaf de vroege jaren zeventig te herstellen en door te stomen naar een piek van 1400 paren in de late jaren negentig (ruim 10 keer zo talrijk als rond 1970; Bijlsma *et al.* 2001). Dus hoewel de Bruine Kiekendief talrijker is geworden, is hij *de facto* als overwinteraar uit de IJsseldelta verdwenen. Zou het misschien samenhangen met de omvang van de lokale broedpopulatie, die immers geen schijn meer is van wat hij was (Figuur 2)?

Figuur 2. Aantalsverloop van de Bruine Kiekendief als broedvogel in het Zwarte Meer ten westen van de Grootmond in 1950-2008 (Gerritsen & Lok 1986, pers. meded. Frank de Roder) en in de IJsseldelta (vóór 1950, gereconstrueerd op basis van Ten Kate 1926, 1929 & 1930 en Gerritsen & Lok 1986). *Trend of Marsh Harriers breeding in the IJsseldelta (before 1950, reconstructed from data published in Ten Kate 1926, 1929 and 1930, and Gerritsen & Lok 1986), en Zwarte Meer (major part of the IJsseldelta, from 1950 onwards).*

Zo memoreert Ten Kate in 1926 dat het aantal op het Kampereiland ‘lang niet zo groot is als vroeger, daar er eenige jaren geleden ± 180 opgeruimd zijn, op verzoek van een der vele heerenjagers, die hier ieder jaar op jacht gaan en voor dit doel de

beroepsjagers met boot, lokkers en wat meer benodigd is, afhuren. Nu er bewaking is, neemt het aantal echter geleidelijk toe.' Als je er zo eenvoudig 180 kunt 'opruimen' moet de stand vele tientallen paren hebben bedragen. (Eén paar met gemiddeld 3 jongen maakt al 36 paren indien alles zou zijn afgemaakt in 1 jaar.) Het is goed zich te realiseren dat het jachtbedrijf tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw kritiekloos stond tegen de liquidatie van roofvogels, ja deze zelfs propageerde tegen de bestaande wetgeving in. In de dagboeken treffen wij dan ook notities aan over bij Ten Kate thuis afgeleverde 'verzamelde' Bruine Kiekendieven. Jagers en jachtopzichters presteerden het zelfs om in 1951 tenminste 400 exemplaren om zeep te helpen – via gif en afschot - in de Noordoostpolder (Dijkstra *et al.* 1996). De broedgegevens van de IJsseldelta laten echter een duidelijke afname vanaf de late jaren vijftig zien, om in de jaren zestig en vroege jaren zeventig zijn dieptepunt te bereiken (Figuur 2). Dat staat haaks op de sterke, maar korte, opleving van overwinteraars in de vroege jaren zestig. Een Flevoeffect dan?

Figuur 3. Aantalsverloop van de Bruine Kiekendief in de Noordoostpolder (drooggelegd in 1942), Oostelijk Flevoland (droog in 1957) en Zuidelijk Flevoland (droog in 1968), gebaseerd op Bijlsma *et al.* (2001), Dijkstra *et al.* (1995), Bijlsma (2008) en gegevens van de Werkgroep Roofvogels Nederland (voor Noordoostpolder en Oostelijk Flevoland in 2001 en 2002). *Trend of breeding Marsh Harriers in Noordoostpolder (reclaimed in 1957), Oostelijk Flevoland (reclaimed in 1957) and Zuidelijk Flevoland (reclaimed in 1968).*

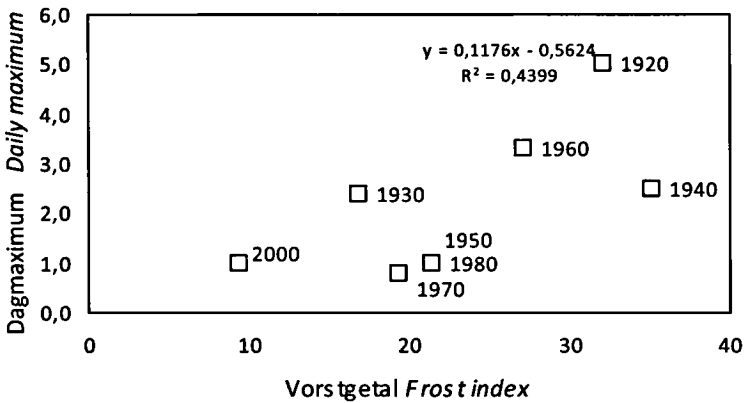
Daar lijkt iets in te zitten; de populatie in Oostelijk Flevoland vertoonde middenjaren zestig een eerste groeistuij (Figuur 3). Maar die gedachtengang doortrekkend (aantal overwinteraars hangt samen met lokale broedpopulatie), zou je juist in de jaren zeventig en tachtig een aanzienlijke toename van overwinterende Bruine Kiekendieven in de IJsseldelta verwachten. De Bruine Kiekendieven in Zuidelijk Flevoland namen toen namelijk sterk in aantal toe, bovenop de hernieuwde toename in Oostelijk Flevoland (Figuur 3). In de beide Flevolanden werden in die periode, maar vooral vanaf 1976/77, inderdaad overwinterende Bruine Kiekendieven gevonden, namelijk 0-40 per maand (november-februari), gemiddeld echter maar 13.3, 7.9, 6.5 en 7.7 in resp. november,

december, januari en februari 1971/72-1985/86 (Zijlstra 1987). Tegenwoordig liggen die aantallen veel lager. Tijdens vaste wintertellingen in de Noordoostpolder werden er gemiddeld maar 1.56 Bruine Kiekendieven vastgesteld (1992-2007, spreiding 0-6 per winter: Henk Veringa), tegen gemiddeld 1.04 in Zuidelijk Flevoland (1986-2008, spreiding 0-7; Henk Koffijberg). Dat hoeft niet te verbazen. De beide Flevolanden tellen tegenwoordig nog maar weinig broedparen (vooral Oostvaardersplassen, Figuur 3), de soort is als broedvogel verdwenen uit de nabijgelegen Weerribben (Woets 2009) en bijna verdwenen uit De Wieden (Bijlsma *et al.* 2001), terwijl de stand in Friesland afneemt (Bijlsma *et al.* 2007).

Overwintering en strengheid van winters

In de dagboeken van Ten Kate komen nog echte winters voor. Een kiekendief die al etend vastvriest, of tijdens een kouderecord door een andere roofvogel – levend – wordt opgegeten, gaan we dat ooit nog zelf meemaken? Kennelijk weerhield strenge koude de Bruine Kiekendieven er niet van Nederland als overwinteringsgebied te gebruiken, alhoewel Zijlstra (1987), sprekend over Oostelijk en Zuidelijk Flevoland, vermeldt dat de aantallen in maanden met veel vorst duidelijk kleiner waren dan anders.

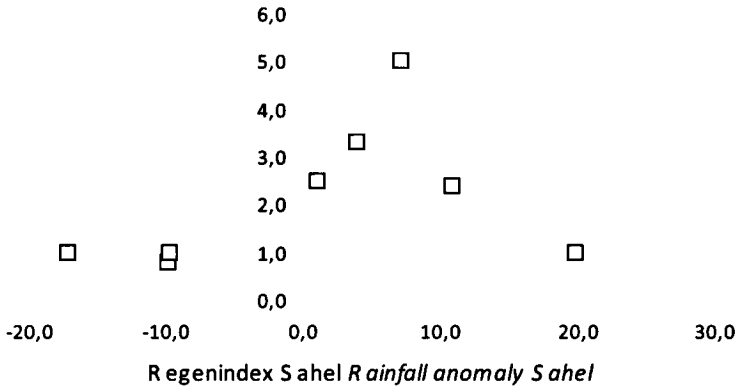

Figuur 4. Gemiddeld dagmaximum per decade (waarden voor jaren vijftig en tachtig gelijk, en dus als één blokje in de figuur te zien) van overwinterende Bruine Kiekendieven in de IJsseldelta in 1925-2007, uitgezet tegen het vorstgetal van IJnsen (<3.2 = extreem zacht, 3.3-5.7 = zeer zacht, 5.8-9.7 = zacht, 9.8-16.6 = vrij zacht, 16.7-28.4 = normaal, 28.5-44.2 = koud, 44.3-73.0 = streng, >73.0 = zeer streng). Daily maximum per decade (similar for 1950s and 1980s, hence a single square) of wintering Marsh Harriers observed in the IJsseldelta in the winters of 1925-2007, in relation to the frost index of IJnsen: extremely mild (<3.2), very mild (3.3-5.7), mild (5.8-9.7), rather mild (9.8-16.6), normal (16.7-28.4), cold (28.5-44.3), severe (44.4-73.0) and very severe (73.1-82.0).

Overwintering in relatie tot regenval in de Sahel

Veel van onze Bruine Kiekendieven overwinteren in de vloedvlaktes van de Sahel en in moerassen en lagunes langs de West-Afrikaanse kust (Zwarts *et al.* 2009); een

trendanalyse liet zien dat er geen verband was tussen de grootte van vloedvlaktes in West-Afrika in midwinter en het aantal paren Bruine Kiekendieven in het jaar erop. Dat wil zeggen: in dat deel van de 20ste eeuw waarin de populaties zich herstelden van de aanslagen van afschot en bestrijdingsmiddelen en nog in de groei zaten. Op het moment dat de populatiegroei afvlakte, vanaf de late jaren tachtig, werd er een positief verband gevonden: hoge vloedvlaktes gingen gepaard met betere overleving, en in het voetspoor daarvan, meer broedparen (en omgekeerd: lage vloedvlaktes resulteerden in lagere overleving, zichtbaar in het grotere aandeel van geringde vogels dat wordt teruggemeld) (Zwarts *et al.* 2009).

Figuur 5. Gemiddeld dagmaximum per decade van overwinterende Bruine Kiekendieven in de IJsseldelta in 1925-2007 (verticale as), uitgezet tegen de gemiddelde 10-jaarlijkse regenindex van de Sahel (die gekoppeld is aan de hoogte van de vloedvlaktes aldaar); de jaarlijkse regenval is geïndexeerd als afwijking ten opzichte van het eeuwgemiddelde; een negatieve waarde betreft dus benedengemiddelde regenval, een positieve waarde een beter dan gemiddelde regenval. *Daily maximum per decade of Marsh Harriers wintering in the IJsseldelta in 1925-2007, plotted against the Sahel rainfall anomaly (averaged per 10-year period).*

Het aantalsverloop van overwinterende vogels in de IJsseldelta laat nauwelijks verband zien met de regenval in de Sahel. Dat hoeft niet te verbazen, gezien de kleine dataset, de vele onzekerheden rond de waarnemingen, en de hierboven genoemde overweging (populatie al dan niet in de groei of ver onder zijn draagvlak). We mogen voorzichtig concluderen dat de grootte van de lokale populatie een meer voor de hand liggende verklaring biedt voor de grootte van de winterpopulatie, dan de regenomstandigheden in de Sahel.

Van brak naar zoet, van rijk naar arm

De aanleg van de Afsluitdijk in 1932 betekende de vernietiging van een enorme, brakke binnensee. Decennia later schreef Theunis Piersma (2003) zijn lamentatie over de teloorgang van de Zuiderzee om de herinnering eraan levend te houden (zie ook de prachtige kaarten in Walsmit *et al.* 2009). Ten Kate heeft de Zuiderzee in zijn volle glorie meegemaakt, en de omzetting ervan in zoetwatermeer – in samenwerking met de *crème*

de la crème van de toenmalige Nederlandse ornithologische gemeenschap³ – nauwgezet geboekstaafd (ten Kate 1936). De IJsselmonding was ten tijde van de Zuiderzee een rijk gebied, omdat zich daar zoet water mengde met zout water. Eb en vloed zorgden bovendien voor veel dynamiek en het was niet uitzonderlijk dat Ten Kate zijn nesten van Bruine Kiekendieven en Baardmannetjes verloor als zuidwesterstormen het water opstuwde (ten Kate 1929, 1930).

De foto's uit die tijd laten een kaler landschap zien dat we heden ten dage gewend zijn (Foto 1, 2 en 3), maar de floristische karteringen uit de tijd van de Zuiderzee bewijzen dat er rond de IJsselmonding en in het Zwarte Meer een rijk gestructureerde vegetatie voorkwam, met een in breedte wisselende en uitgestrekte rietkraag, biezenvelden (aangeplant, *Schoenoplectus lacustris*), mengzones met *Typha* en plasjes met submerse vegetaties (Dresscher 1954). Tegenwoordig is nog steeds een min of meer ruime rietkraag aanwezig, doorspekt met wilgen en plasjes. Een groter verschil met zo'n tachtig jaar geleden behelst het achterland van deze kuststrook: toen nog extensief gebruikt grasland in drassige polders, tegenwoordig intensief gras- en maïsland in droge polders. Dat heeft verregaande consequenties gehad voor het voedselaanbod: forse veldmuisplagen traden in de eerste helft van de vorige eeuw nog geregeld op, waaronder in Polder Mastenbroek (van Wijngaarden 1957)⁴, maar zijn tegenwoordig zeldzaam en minder spectaculair (Gerritsen & van Dijk 2008).

Foto 3. Kust bij het Kampereiland, vóór de afsluiting van de Zuiderzee (uit: ten Kate 1936, Fig. 1 van Plaat III). *View of the intertidal area of Kampereiland before the embankment of the Zuiderzee, presumably 1920s or early 1930s.*

³ Namelijk G. Bosch, J.N. van den Brink, G.A. Brouwer, J.L.H. Hazeloop, F. Koster, W.H. van Dobben, J.G. van Marle, G. van der Meer, P.G. Op de Coul, J.R.H. Schaank, A. Scheygrond, J.A. Sillem, J.P. Stribos, L. Tinbergen, met C.G.B. ten Kate als "leider" (zijn aanhalingstekens).

⁴ In Nederlandse plaaggebieden kon de dichtheid van veldmuisen in de jaren vijftig oplopen tot 750-1300 per ha (van Wijngaarden 1957). Dat is tegenwoordig ondenkbaar over grotere oppervlakten. Soms kan een hoge dichtheid optreden bij uit productie neming van boerenland, maar dat gaat om tijdelijke opevingen en kleine oppervlakten. De grote inpolderingen in de jaren 40, 50 en 60 (Flevopolders, Lauwersmeer) brachten de laatste uitbraken over grote oppervlakten.

De omvorming van Zuiderzee naar IJsselmeer is niet duidelijk terug te vinden in het aantalsverloop van Bruine Kiekendieven, 's winters (Figuur 1) noch 's zomers (Figuur 2). Er is weliswaar een daling, maar dat kan ook andere oorzaken hebben gehad, zeker toen in de jaren vijftig en zestig de gevolgen van persistente bestrijdingsmiddelen in de landbouw zichtbaar werden in een hoger sterftecijfer en geringere reproductie (Gerritsen & Lok 1986, Ouweneel 1988). Het permanent lage niveau vanaf de jaren zeventig, en dat bij een krachtig herstel van de Nederlandse populatie (Bijlsma *et al.* 2001), is vermoedelijk een rechtstreeks gevolg van de uitkleding van het landschap rond de IJsselvallei. De parallel met de broedvogels van Zuidelijk Flevoland is frappant (Zijlstra 1983): een inkrimpand broedareaal en verslechterend voedselaanbod in de aangrenzende – ook al steeds kleiner wordende – foerageergebieden brachten ook hier de stand drastisch omlaag.

Historische en huidige overwintering in Nederland

Overwinterende Bruine Kiekendieven waren in de eerste helft van de vorige eeuw van meerdere plaatsen in Nederland bekend, waaronder Naardermeer ('gerogeld 's winters'; Drijver *in* van Oordt & Verwey 1925), Prinsenhof (Brouwer *in* Eykman *et al.* 1941), De Beer ('...maar ook 's winters zijn er altijd aanwezig.'; van Beusekom *et al.* 1930), Korendijkse Slikken (op 9 van de 12 excursiedagen tussen november en februari 1-5 ex.; R. Lathouwers *in* Ouweneel 2008) en de Biesbosch (frequente waarnemingen van partieel albinistische vogels in de winters van 1936/36, 1936/37 en 1940/41 geven te denken over de aantallen die er moeten hebben rondgehangen; Lebrecht 1941). Al deze gebieden waren ten tijde van de overwintering van Bruine Kiekendieven dynamische, voedselrijke ecosystemen.

Onbekend is hoe talrijk de Bruine Kiekendief toen als broedvogel was. De toentertijdse kwalificaties zijn echter eenduidig in hun oordeel: 'Vrij algemeene in moerassen op den grond broedende vogel...' (van Oordt & Verwey 1925), '...tamelijk algemeene broedvogel van het rietmoeras.' (Eykman *et al.* 1941), en 'Plaatselijk vrij algemeene broedvogel, in het laagveenmoeras, met riet begroeide riviermonden, doch ook in duinmeren, hoogveenplassen en vennen, mits er slechts eenige rietbegroeiing is, om in te kunnen nestelen.' (Haverschmidt 1942). De laatste auteur kon al minstens 72 broedgevallen in Nederland bijeenbrengen, iets wat gezien de schaarste aan waarnemers, hun beperkte vrije tijd en hun incomplete dekking van Nederland de kwalificatie 'vrij algemeen' ten volle recht doet. In de IJsseldelta was de Bruine Kiekendief eveneens een vrij algemene broedvogel. In 1929 vond Ten Kate (1930) zes nesten in de uitgestrekte rietvelden buitendijks⁵.

Het aantal overwinteraars hangt samen met het aantal lokale broedparen (Castelijns & Castelijns 2008), maar is dat het enige dat telt? Buiten Zeeland (of beter gezegd: Zeeuws-Vlaanderen) om is de Bruine Kiekendief tegenwoordig een uitermate schaarse wintervogel in Nederland. In Zeeland bedroeg het aantal overwinteraars in 2006-07 160-170 exemplaren (Castelijns & Castelijns 2008), waarvan het overgrote

⁵ Deze nesten controleerde hij in totaal 65 maal, zich daarmee ontpoppend als roofvogelaar avant la lettre (zie ook Ten Kate 1929). Hij was vooral geïnteresseerd in gedrag, ligduur van de eieren en nestsucces.

deel buitendijks jagend werd waargenomen (99% van 1261 waarnemingen). Dit zou mede een aanwijzing kunnen zijn dat Bruine Kiekendieven binnendijks weinig meer te zoeken hebben, en afhankelijk zijn van dynamische, waterrijke gebieden om aan de kost te komen. Met de afdamming van de Zuiderzee, en de aanleg van de Flevopolders, is de dynamiek uit Midden-Nederland goeddeels verdwenen terwijl het omringende agrarische landschap een droevige herinnering is aan de muizenparadijzen van weleer. Slecht nieuws voor Bruine Kiekendieven, broedend zowel als overwinterend.

Dank

Bij de bewerking van de gegevens werden we geholpen door Leo Swarts. Recente informatie van het Zwarte Meer en de Noordoostpolder, alsmede een reeks foto's van de IJsseldelta, kwam van Frank de Roder. De gegevens van de wintertellingen van roofvogels in de Noordoostpolder en Oostelijk Flevoland werden ter beschikking gesteld door respectievelijk Henk Veringa en Henk Koffijberg, waarvoor onze hartelijke dank.

Deze studie toont het belang van (a) langdurige observaties in eenzelfde gebied, (b) het op schrift zetten van die observaties, (c) het veiligstellen van de dagboeken na het overlijden van de waarnemer, en (d) het graven in die dagboeken. Uiteraard is dit niet de eerste poging op dit vlak (kijk maar eens in gepubliceerde avifauna's), maar naar ons idee wordt deze bron van informatie ernstig verontachtzaamd. Is het geen tijd te komen tot een goed gedocumenteerd repository van dagboeken, inclusief een toegankelijk overzicht van wat waar ligt opgeslagen?

„Het lied van de vogels verstilt;
het ruisende riet buigt om zijn laatste pad te banen...”

Van links naar rechts: C.G.B. ten Kate, uitgelicht uit een groepsfoto van de deelnemers aan een excursie van de Club van Nederlandse Vogelkundigen naar de Hoge Veluwe, 24 mei 1936 (uit: *Orgaan der Club van Nederlandsche Vogelkundigen* 9 [1936]: plaat 3, tegenover pagina 89), J.A.F. Koridon (afbeelding behorend bij het overlijdensbericht; een vergroting hiervan hangt als erbetoon in het ringhuisje aan het Zwarte Meer) en Jan Nap, bezig met de verwerking van geringde vogels in datzelfde ringhuisje (Peter Meininger). Dit drietal bestudeerde de vogelbevolking van de IJsseldelta onafgebroken gedurende bijna een volle eeuw, elkaar opvolgend zonder gaten te laten vallen. *From left to right: C.G.B. ten Kate, J.A.F. Koridon and Jan Nap, each successively studying the bird community of the delta of the IJssel and together covering almost a full century.*

Summary

Ouweneel G., Nap J. & Bijlsma R.G. 2010. Wintering Marsh Harriers *Circus aeruginosus* in the IJssel valley between 1925 and 2007. *De Takkeling* 18: 45-60.

Using the field notes of C.G.B. ten Kate (1925-69), J.A.F. Koridon (1960-81) and J. Nap (1967-2007) collected in the IJssel valley, we reconstructed the trend of wintering Marsh Harriers in this mixed marsh- and farmland region in the central Netherlands. The IJssel valley used to be a dynamic ecosystem where fresh water of the river IJssel mixed with salt and brackish water of the Zuiderzee, a large inland sea connected with the Wadden Sea. This ecosystem underwent a drastic change when, in 1932, the Zuiderzee was cut off from the Wadden Sea. The salty and brackish Zuiderzee transformed into the freshwater IJsselmeer, where three large polders were reclaimed successively in 1942 (Noordoostpolder), 1957 (Oostelijk Flevoland) and 1968 (Zuidelijk Flevoland); a smaller polder, Wieringermeer, was reclaimed in 1930. Each embankment led to a short upsurge in breeding numbers of Marsh Harriers (Fig. 3). The trend in the IJssel valley showed highest breeding numbers in the 1920s and early 1950s (Fig. 2), followed by a steady decline to <5 pairs in the late 1960s; numbers remained low in the decades to follow. The number of wintering Marsh Harriers in the IJssel valley reflects the vicissitudes of local breeding numbers (Fig. 1), suggesting a positive correlation between local abundance and wintering numbers. Also, highest numbers of wintering Marsh Harriers coincided with severe winters (Fig. 4), perhaps related to the higher availability of carrion in severe winters. In this respect, it is worth noting that the majority of wintering Marsh Harriers were in female-juvenile plumage, i.e. 98% in the first half of the 20th century (N=135) and 10% in 1967-2007 (N=29), perhaps related to the females – because of their larger size - being more adept at exploiting carrion. Contrastingly, wintering numbers were not correlated with rainfall in the Sahel in the previous winter (Fig. 5).

The data from the IJssel valley suggest that wintering numbers are largely correlated with local breeding numbers in dynamic wetlands. Upsurges in wintering numbers elsewhere in The Netherlands, such as in the Flevopolders in the 1970s and 1980s (after reclamation of Zuidelijk Flevoland) and in Zeeuws-Vlaanderen (SW Netherlands) in the 1990s and 2000s, also coincided with high numbers of local breeding birds under conditions of high dynamics (recently reclaimed or tidal area) and large food resources (mainly waterbirds). Declines in local wintering numbers occur when local wetlands diminish in size and/or in dynamics, on top of industrialisation of farmland in the surrounding landscape (grassland converted to maize, desiccation and homogenisation of grassland, steep declines of Common Vole *Microtus arvalis*). Wintering in Flevoland and IJssel valley is now a rare phenomenon, in line with the changes mentioned, whereas wintering in Zeeuws-Vlaanderen has increased in frequency since the 1990s. Elsewhere in The Netherlands, wintering has occurred frequently in the past century, each time associated with highly dynamic ecosystems (especially Biesbosch, a brackish tidal area turned into polders).

Literatuur

- Beusekom G. van, Kooimans F.P.J., Rutten M.G. & Tinbergen N. 1930. Het vogeleiland. Schoonderbeek, Laren.
- Bijlsma R.G. 1993. Ecologische atlas van de Nederlandse roofvogels. Schuyt & Co., Haarlem.
- Bijlsma R.G. 2008. Broedvogels van de buitenkaadse Oostvaardersplassen in 1997, 2002 en 2007. Altenburg & Wymenga, Veenwouden.
- Bijlsma R.G., Bakker S., van Galen T., Kleefstra R., Mulder J. & de Vries C. 2007. Broedende roofvogels op het Friese vasteland: verspreiding, talrijkheid, trend en voedselkeus. De Takkeling 15: 48-72.
- Bijlsma R.G., Hustings F. & Camphuysen C.J. 2001. Algemene en schaarse vogels van Nederland (Avifauna van Nederland 2). GMB Uitgeverij/KNNV Uitgeverij, Haarlem/Utrecht.
- Castelijns H. & Castelijns W. 2008. Het overwinteren van de Bruine Kiekendief in Zeeland. Limosa 81: 41-49.
- de Beaufort L.F. (red.) 1954. Veranderingen in de flora en fauna van de Zuiderzee (thans IJsselmeer) na de afsluiting in 1932. De Boer Jr., Den Helder.
- Dijkstra C., Beemster N., Zijlstra M., van Eerden M. & Daan S. 1995. Roofvogels in de Nederlandse wetlands. Flevovericht 381. Directie IJsselmeergebied, Lelystad.
- Dresscher T.G.N. 1954. Iets over de flora en fauna van de oeverzoom van het IJsselmeer tussen de uitmonding van het Zwarte Water en Harderwijk. In: de Beaufort L.F. (red.) 1954. Veranderingen in de flora en fauna van de Zuiderzee (thans IJsselmeer) na de afsluiting in 1932: 282-325. De Boer Jr., Den Helder.
- Eykman C., Hens P.A., van Heurn F.C., ten Kate C.G.B., van Marle J.G., Tekke, M.J. & de Vries T.G. 1937, 1941, 1949. De Nederlandsche Vogels I, II en III. Wageningse Boek- en Handelsdrukkerij, Wageningen.
- Frank G. & Nap J. 2003. J.A.F. Koridon (17 september 1917-10 juni 2003). Limosa 76: 123-124.
- Ijnsen F. 1991. Karaktergetallen van de winters vanaf 1707. Zenit 18: 69-73.
- Gerritsen G.J. & van Dijk J. 2008. Grote aantallen veldmuispredatoren in de polder Mastenbroek in het seizoen 2007/2008. Vogels in Overijssel 7: 5-17.
- Gerritsen G.J. & Lok J. 1986. Vogels in de IJsseldelta. IJsselakademie, Kampen.
- Kate C.G.B. ten 1926. Aantekeningen over de avifauna van het Kampereiland. Ardea 15: 78-84.
- Kate C.G.B. ten 1929. Einige brutbiologische Beobachtungen aus dem Jahre 1928 in der Umgebung von Kampen (an der Zuiderzee). Beitr. Fortpfl. Biol. Vögel 5: 85-89.
- Kate C.G.B. ten 1930. Einige brutbiologische Beobachtungen aus dem Jahre 1929 in der Umgebung von Kampen (an der Zuiderzee). Beitr. Fortpfl. Biol. Vögel 6: 75-80.
- Kate C.G.B. ten 1936. De vogels van het Zuiderzeegebied. In: Redeke H.C. (red.), Flora en fauna der Zuiderzee. Monografie van een brakwatergebied, Supplement. Bijlage: 1-82. De Boer Jr., Den Helder.
- Lebret T. 1941. Albinistische Bruine Kiekendieven in de Biesbosch. Ardea 30: 118-119.
- Nap J. 2009. Het voorkomen van de Zeearend *Haliaeetus albicilla* rond Kampen in de afgelopen 100 jaar. De Takkeling 17: 62-67.
- Oordt G.J. van & Verwey J. 1925. Voorkomen en trek der in Nederland in het wild waargenomen vogelsoorten. Brill, Leiden.
- Ouweneel G.L. 1988. Het overwinteren van de Bruine Kiekendief in het Noordelijke Deltagebied. Sterna 33: 26-28.
- Ouweneel G.L. 2008. Een halve eeuw overwinterende Bruine Kiekendieven *Circus aeruginosus* in de noordelijke Delta. De Takkeling 16: 124-129.

- Piersma T. 2001. Zuiderzeeblues. *In*: Bemelman M. (red.), Alles wordt anders: 39-49. De transformatie van Nederlands Noorden. Uniepers & Stichting Noorderbreedte, Groningen.
- Ploeg D.T.E. van der, de Jong W., Swart M.J., de Vries J.A., Westhof J.H.P., Witteveen A.G. & van der Veen B. 1976. Vogels in Friesland 1: 336-345. Fryske Akademy, Leeuwarden.
- Rooth J. & Mörzer Bruijns M.F. 1964. Birds of prey and owls in The Netherlands. Working Conference on Birds of Prey and Owls, Caen: 107-109. ICBP, Cambridge.
- Voous K.H. 1995. In de ban van vogels. Uitgeverij Scheffers, Utrecht.
- Walsmit E., Kloosterboer H., Persson N. & Ostermann R. 2009. Spiegel van de Zuiderzee: geschiedenis en cartobibliografie van de Zuiderzee en het Hollands Waddengebied. Hes & de Graaf, Houten.
- Wijngaarden A. van 1957. The rise and disappearance of continental vole plague zones in The Netherlands. Verslagen van Landbouwkundig Onderzoekingen, 63.15. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Woets D. 2009. Opkomst en ondergang van een sympatrisch broedende populatie kiekendieven *Circus* in het laagveenmoeras De Weerribben (1971-2007). *De Takkeling* 17: 205-249.
- Zijlstra M. 1983. Kiekendieven in Flevoland: oecologische beschouwingen rond roofvogels in een veranderend habitat. *Limosa* 56: 70-71.
- Zijlstra M. 1987. Bruine Kiekendief *Circus aeruginosus* in Flevoland in de winter. *Limosa* 60: 57-62.
- Zwarts L., Bijlsma R.G., van der Kamp J. & Wymenga E. 2009. Living on the edge: Wetlands and birds in a changing Sahel. KNNV Uitgeverij, Zeist.

Een volwassen mannetje Bruine Kiekendief boven het Barnegat in Waterland-Oost, 14 april 2000 (Nirk Zijlmans). Als overwinteraar zijn mannetjes in Nederland dun gezaaid. *Adult male Marsh Harrier in the western Netherlands, 14 April 2000.*